

KE STRUKTURÁLNÍM PŘÍČINÁM ROZVINUTÍ KORUPČNÍHO JEDNÁNÍ V KOMUNISTICKÝCH REŽIMECH*

Vladimír Naxera**

Abstract: *The focus of this text is corruption and clientelism in communist society. General knowledge about corruption is defined in the context of the communist regime and this is further specified using the example of Czechoslovakia. The theoretical framework of this text, which stems from the neo-institutional basis which was constructed during the first part of the work, was used for the clarification of corruption in Czechoslovakia. The primary aim of the text is to answer one main question – what were the structural (both institutional and cultural) prerequisites for the spread of corruption in communist regimes?*

Key words: *Czechoslovakia, communist regime, corruption, clientelism.*

*Vznik textu byl podpořen z Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj organizace 2015 Katedry politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU. Článek vznikl také díky podpoře Motivačního systému Západočeské univerzity v Plzni, část POSTDOC.

**PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D., Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Fakulta filozofická ZČU, vnaxera@kap.zcu.cz.

„Tak soudruhu řediteli, já ti to řeknu úplně jinak. Ten Vojta Kostřica je můj nejbližší kamarád a já pro něho sháním tuhleto protekci.“
(soudruh Josef Pláteník, vedoucí tajemník OV KSČ)

„Tos měl říct, soudruhu, hned na začátku. Já se podívám, co by se s tím dalo dělat.“
(ředitel okresní správy lesů)¹

1. ÚVODEM

Předkládaný text má za cíl prozkoumat strukturální a kulturní předpoklady rozšíření korupce v komunistických režimech. Komunistické režimy, které lze povšechně charakterizovat principem vedoucí úlohy komunistické strany, principem kolektivního/státního vlastnictví a plánovaného hospodářství a konečně principem závislosti na centru v Moskvě,² vytvářely velmi vhodné institucionální a z nich vyplývající kulturní předpoklady pro rozvoj korupčních a klientelistických vztahů a vazeb, které postupně ovládly většinu sektorů v jednotlivých režimech. Cílem textu je nalezení systémových zdrojů korupce obsažených již v samotné podstatě komunistických režimů. Po představení teoretických a obecných východisek se argumentace vycházející z neo-institucionálního přístupu zaměří nejen na charakteristiku systémových korupčních vazeb a jejich institucionalizaci, ale také na rozpor mezi deklarovanou a reálnou snahou komunistických představitelů a institucí korupci potírat, jelikož postoj elity vůči korupci má v rámci systémové korupce svoje neopomenutelné místo, přičemž teoretická argumentace je konkretizována na příkladu Československa.

2. TEORETICKÁ A OBECNÁ VÝCHODISKA VÝZKUMU KORUPCE V KOMUNISTICKÉM REŽIMU

Cílem této úvodní části je představení tří obecnějších okruhů, které nám umožní se v další kapitole věnovat již korupci v komunistickém Československu. Prvním bodem bude vysvětlení teoretických východisek textu, dále se zaměříme na definice korupce a zejména těch jejích aspektů, které v tomto textu využijeme. A nakonec se zaměříme na některé obecné aspekty fungování komunistických režimů, které budou vztaheny k otázce korupce. Všechny tyto tři oblasti se pokusíme propojit do co nejkonzistentnějšího úvodního celku.

Podívejme se nejprve stručně na teoretická východiska textu kladoucí důraz na institucionální strukturu. Formální a neformální instituce nejsou pouze ovlivněny společností, hlavní důraz je kladen na opačný směr – na ovlivnění společnosti institucionální strukturou, politické instituce tedy nejsou pouhým zrcadlem společnosti a jejího stavu (March a Olsen 1984, 739). Text svým přístupem vychází z neo-institucionalismu. Sociální prostor sestává z tohoto pohledu z mnoha politických, ekonomických a společenských institucí a podoba těchto institucí je provázána

¹ Citát je vypůjčený z propagandistického seriálu Okres na severu, ke kterému se ještě vrátíme.

² Byť závislost na moskevském centru se mezi jednotlivými zeměmi lišila.

s politickou kulturou daného prostředí. Instituce, tedy institucionální strukturu, vidím jako determinující prvek pro sociální akci, její individuální i kolektivní psychologický aspekt, normy, tedy pro (politickou) kulturu (respektive kulturní strukturu) daného prostředí celkově. Podněty, jejichž zdrojem je více či méně zprostředkovaná zkušenost s politickými institucemi a institucionální strukturou obecně, hrají nemalou roli v procesu politické socializace (Skovajsa 2006, 48). Nicméně je třeba učinit dvě doplnění – (1) instituce nedeterminují kulturu a společnost zcela a bez výjimek, dalo by se říci totálně, a (2) kultura zpětně pomáhá legitimizovat podobu a funkci institucí a svým způsobem je i dotváří. Vztah je tedy obousměrný (Skovajsa 2006, 48; srov. March a Olsen 1984). Neo-institucionální východiska tohoto textu jsou neodmyslitelně spojena s kladením důrazu na význam neformálních struktur, vzorců jednání a politických zvyklostí spojených s neoficiálními pravidly hry (srov. Vincent 2004), mezi která můžeme počítat i tzv. korupční normy (Fřič 1999 nebo 2001). S neo-institucionálním přístupem je spojena ještě jedna determinující vazba. Nejde pouze o vztah institucionální struktura versus kultura (respektive kulturní struktura), ale také o vztah institucionální a z ní vyplývající kulturní struktury na straně jedné a racionálního autonomního jednání aktérů, které by bylo nezávislé na kontextu, tedy na této struktuře, na straně druhé. Neo-institucionalismus patří k přístupům strukturalistickým, díky čemuž je schopen zachytit například systémovou podstatu korupčního jednání, které nehodnotí jako z kontextu vytržená jednání strukturou neovlivněných jedinců.

Přejdeme nyní ke druhé úvodní poznámce, která se bude týkat toho, jakým způsobem je v textu nahlížena korupce. Ze všech aspektů týkajících se korupčního jednání budou vyzdvihnuty ty, které použijeme i v dalším výkladu. Zaměříme se tedy mimo jiné velmi stručně na otázku role veřejné sféry a také na podoby systémové korupce. Korupce je podle dnes již klasické definice Josepha S. Nye (1989, 966) takovým chováním, které se z důvodů soukromých finančních nebo statusových zisků odchyluje od formálních povinností vyplývajících z veřejné role, popřípadě přestupuje normy zaměřené proti výkonu určitého typu soukromého vlivu. Jednoduše řečeno – korupce bývá nejčastěji definována jako zneužití veřejného postavení pro vlastní obohacení. Jedna z největších autorit ve výzkumu korupce, Leslie Holmes (1997 nebo 2003), uvádí čtyři kriteria, která toto jednání musí naplňovat, aby mohlo být vnímáno jako korupce. Tím prvním a pravděpodobně nejdůležitějším je již v definici obsažená podmínka veřejné role. Pouze postavení ve veřejné funkci umožňuje nezákonným způsobem spojit úřední moc se soukromým zájmem. Moderní byrokracie se tak zásadním způsobem odlišuje od před-moderní podoby, která v podstatě stála na činnostech, které bychom dnes označili za korupční, včetně využívání úřadu jako soukromého majetku (Keller 2010 nebo 2013; srov. Scott 1972). Je třeba si uvědomit, že komunistické režimy fungovaly na principech zcela odlišných od režimů založených na liberálně-demokratických základech. I veřejná sféra se v obou modelech výrazně odlišuje. Zatímco „úplatek“ prodávači v liberálně-demokratickém modelu nenaplňuje podstatu korupce, níže v textu si ukážeme, že v rámci komunistického režimu o korupci jde, jelikož daný prodáváč, například vedoucí masny, nedisponuje v prodejně majetkem svým, ale státním (či jinak kolektivním). Kvůli neexistenci soukromé ekonomické sféry oddělené od sféry veřejné/politické tento prodáváč nevystupuje jako soukromá osoba,

ale jako osoba ve veřejné roli, což bylo umocněno i způsobem jmenování do těchto pozic (Rozehnal 1999, 66).

Zajímavé je v souvislosti odlišení soukromé a veřejné sféry zmínit princip obdarování. Na rozdíl od rodiny či dalších struktur fungujících v rámci ryze soukromé sféry jsou vztahy v rámci sféry veřejné standardizovány a formalizovány. I když dar plní v moderní společnosti stále důležitou úlohu, měl by být vykázan výhradně do soukromé sféry (například rodiny či přátelských vztahů odehrávajících se mimo veřejný prostor) – jeho zavádění do politického prostředí napomáhá šíření neformálních (v tomto případě korupčních) pravidel hry (Müller 2012, 92). Láhev alkoholu donesená do ordinace lékaře nebo kanceláře úředníka tak není možné považovat za dárek srovnatelný s lahví přinesenou na návštěvu ke známým, jelikož narušuje principy veřejné sféry.^{3,4}

Ve vztahu ke korupci je třeba probrat ještě jeden aspekt korupčního jednání. Korupce jako stránka sociálního systému má svoje vlastní pravidla hry, svoje vlastní mechanismy vývoje atd. Korupce může podle některých autorů (Frič 2001, 66) šířit tzv. korupční klima. Jde o soubor kolektivních představ a kulturních vzorů, které z korupce činí pro obyvatele samozřejmý a zvykově omluvitelný fakt a formu legitimního jednání (Frič 1999). Pokud by občané respektovali formálně platný systém zákonů a pravidel, jednoznačně by to zpomalilo šíření korupce a nárůst jejího objemu. V zemích s fungující občanskou společností a respektem k normám se korupci z pochopitelných důvodů daří hůře (Putnam 1993). Podíváme-li se ale například na vývoj české společnosti, uvidíme, že po dlouhou dobu zde platilo něco jiného, jakýsi „opačný vzor“, na jehož základě se považovalo dávání/braní úplatků za něco běžného (Frič 1999, 73–74). Zmíníme-li otázku respektu vůči normám, v komunistickém Československu bychom paradoxně našli respekt (či souhlas) vůči normám korupčním, které představovaly neoficiální podobu kulturních norem, které byly v rozporu s normami oficiálně hlásanými státními a stranickými institucemi (viz níže). Rozšíření korupčního klimatu (nejen) v českém prostředí však

³Obdarování je naopak běžnou součástí fungování nemoderních společností. Velice známý je příklad, který uvádí Pierre Bourdieu (1977). Výzkumy zaměřené na Kabyly ukázaly, že hlavní ekonomickou transakcí mezi nimi není prodej, ale dar. Ten je ale ve skutečnosti specifickou formou směny – obdarovaný je svému dárci zavázán (přičemž tento závazek můžeme považovat za jeden z důvodů nepřijatelnosti daru ve veřejném prostoru v moderní společnosti; srov. Müller 2012) a oplácí mu darem v podobné hodnotě – i toto oplácení je prezentováno jako dar. Vzniká tak smývka a je důležité, aby v dlouhodobém horizontu byly hodnoty darů na obou stranách vyrovnané. Tento způsob směny bývá označován jako archaická ekonomika (Polanyi 2001). Jedním ze základů této ekonomiky je nevelký význam peněz – kapitál jedince se odvozuje od jiných zdrojů. Tyto principy ve spojitosti s korupcí v komunistickém Československu představil a rozpracoval zejména Ivo Možný (2009).

⁴V 90. letech ve většině průzkumů čeští respondenti vypovídali, že láhev alkoholu či bonboniéru přinesenou lékaři nepovažují za úplatek, ale za projev slušnosti. Pavol Frič toto přesvědčení odvozuje od dlouhodobého rozšíření korupčních norem, které mají svůj původ v dobách existence komunistického režimu (Frič 1999). V souvislosti s tímto je třeba učinit jednu historizující poznámku ke korupci na našem území. Korupce samozřejmě není jevem, který by před nástupem komunismu neexistoval. Například v období první republiky zasáhlo československou politiku mnoho rozsáhlých korupčních kauz v nejvyšších politických kruzích (srov. Reed 1999 nebo Hallon 2011). Cílem textu tedy není ukázat, že korupce je jevem, který by měl souvislost pouze s komunismem, ale představit strukturální faktory, které v období komunistické vlády vedly k extrémnímu rozšíření drobné i velké korupce, na které stál celý systém, k její etatizaci, ke vzniku a šíření silných korupčních norem atd.

není záležitostí až prudkých změn, ke kterým došlo po pádu komunistického režimu, ale utvářelo se již v rámci jeho fungování.

Každý korupční akt má normotvorné účinky. Bez nich by byla celá korupce rozdrobená na mnoho náhodných a izolovaných morálních selhání jednotlivců. V tom případě by nebylo těžké korupci potříť. Právě toto je důležitou otázkou – je korupce selháním jedince nebo systému (Frič 2001, 66; také Frič a Kabele 1999, 20)? Korupce dokáže opanovat celá odvětví byrokracie nebo dokonce celé režimy – dobrým příkladem byly právě v této práci pojednávány komunistické systémy. To by nebylo možné bez vytvoření specifických institucionálních pravidel a s nimi spojených osobních vazeb. Opakující se korupční jednání produkuje normy korupce, kterými se pak samo řídí a které podporují šíření korupce. Jednotlivce, kteří se korupce dopouštějí, není možné z těchto pravidel, norem a vazeb vyjmout a korupci zkoumat bez zohlednění příslušného kontextu. Tato stanoviska vychází ze strukturalistických pozic. Neo-institucionální přístup, na kterém je tento text založen, patří k množství teorií, které se v rámci ontologického sporu týkajícího se vztahu struktury a aktéra kloní ke straně strukturalistické. Jedním z východisek nového institucionalismu je tedy přesvědčení, že aktéři nejsou ve svém jednání zcela autonomní vůči struktuře (v tomto případě například vůči systému korupčních norem). Přístup však není dogmaticky strukturalistický a připouští zpětný vliv aktéra na strukturu (korupční normy jsou vytvářeny konkrétními aktéry). Pro nový institucionalismus je důležitá intersubjektivní povaha struktury. Role aktérů v utváření kontextu je významná, jelikož politické instituce vznikají a rozvíjejí se na základě lidského jednání (Hay 2002, 89–134). Práce tedy nevychází z hrubě strukturalistického předpokladu, podle kterého by kvůli rozšíření korupčních norem byla automaticky využívána každá korupční příležitost, ale z předpokladu, že rozšíření korupčních norem zvyšuje šanci využití těchto příležitostí.

V rámci debaty o „systémovém“ chápání korupce bývá v návaznosti na míru institucionalizace korupčního jednání mnohými autory (Frič a Kabele 1999, 30–34; Kpundeh 1998; Vymětal 2006, 26–29 a mnoho dalších) rozlišováno několik stádií prorůstání korupčního jednání se společností a institucionálním systémem. Tato stadia můžeme seřadit na osu, přičemž jeden její krajní bod tvoří stádium náhodné korupce, ve kterém nedochází ke vzniku a šíření korupčních norem napříč společností. Nedochází tedy k paralelní existenci dvou moralit (alespoň ne v otázce korupce a její přijatelnosti a společenské omluvitelnosti), korupční akty jsou izolované a v tomto případě mohou být považovány za selhání jedince. Korupce bývá ze strany státu a jeho orgánů pronásledována a potlačována (Kpundeh 1998, 96). Úplným opakem je korupce systémová. V tomto případě je korupční jednání značně pervazivní, všudypřítomné, institucionalizované a prorostlé do politických a ekonomických institucí, často tolerované ze strany státních institucí, i když nemusí být nutně formálně uznané (Kpundeh 1998, 96; Langr 2014, 3). I přes to, že politické elity korupci často formálně odsuzují, často to jsou ony, kdo stojí za její organizací. V tomto stádiu, ve kterém je korupce prorostlá se systémem jako celkem, jímž je prostoupen korupčními normami, podle nichž se (byť ne oficiálně) řídí velké množství aktérů, nemůžeme korupci považovat za pouhé selhání jednotlivce. Korupce už není selháním jednotlivce vůči platným normám, ale kolektivní akcí. Její povaha je založena na své institucionalizaci (se kterou je spojená imunizace

korupce) a na standardizaci (a vynucování) nových korupčních norem. Ivan Langr (2014, 3) nebo Caiden a Caidenová (1977, 301–309) uvádějí několik typických symptomů, na jejichž základě je možné rozpoznat, že korupce dospěla do velice pokročilého systémového stádia. V rámci systému (ať již byrokracie jako celku, některé její součásti či například lokálních či regionálních úřadů – podle toho, na jaké úrovni korupci zkoumáme) dochází k všudypřítomnému porušování předpisů a následnému maskování těchto přestupků – vše bývá často organizováno z vyšších pater správy a prováděno na patrech nižších. Jedinci, kteří napomáhají udržení tohoto systému, bývají za tuto činnost benefitováni. Dalším typickým aspektem je „zbavení se“ jedinců, kteří se nechtějí na fungování korupčního systému podílet. Prvkem, který celý tento systém dokresluje, je snaha diskreditovat (a často kriminalizovat) jedince, kteří se pokouší upozornit na fungování korupčního systému. Existence a uchování takového korupčního systému je samozřejmě jednodušší v případě, kdy je možné zaručit vyloučení vnější kontroly – skvělým a do krajnosti dovedeným případem mohou být komunistické režimy (Karklins 2002).

Můžeme říci, že rozbujelá korupce je neformálním politickým systémem (Scott 1972, 2–3; Frič 2001, 66). Zatímco formální institucionální nastavení, podoba voleb, politická prohlášení a další prvky představují formální strukturu politického uspořádání, korupce se nalézá pod touto vrstvou jako neformální systém, který je s tím formálním více či méně propojen, často i institucionalizovanou formou (Langr 2014). Díky institucionalizaci (více viz Frič a Kabele 1999, 27–35) může korupce překonat organizační náročnost velkých korupčních transakcí. Korupční řetězce, které za tímto účelem vznikají, dělají z korupce organizovanou činnost. Korupce se často institucionalizuje prostřednictvím klientelismu – díky utvoření pevných klientelistických svazků je možné korupční jednání „imunizovat“ (Philip 1997). Odměnou za investici do institucionalizace korupce je zajištění větší bezpečnosti korupční transakce a vyšší zisk z této transakce plynoucí. Mezi formy institucionalizace může patřit monopolizace – vytvoření monopolu (respektive kartelu) v jednotlivých odvětvích byrokracie či dokonce v rámci celého města a jeho správy (Benson a Baden 1985). Velice pokročilou formou institucionalizace je etatizace korupce, která bývá přítomná v různých nedemokratických režimech – korupce jako systémová záležitost není státem (respektive byrokracií a politickými elitami) jen přehlížena, ale přímo organizována. Stává se tak nedílnou součástí ekonomického a politického systému (Vymětal 2006, 25–26). Skvělým příkladem etatizace korupce byly komunistické režimy ve středovýchodní Evropě (Frič a Kabele 1999, 31), ve kterých došlo k vybudování z mocenských pozic řízené systémové korupce. Podrobněji se tomuto problému budeme věnovat níže.

Třetí a zároveň poslední teoretické zastavení musíme učinit u obecné povahy komunistických režimů. To přímo souvisí s neo-institucionálním přístupem, jelikož poznání fungování institucí je zásadní pro pochopení povahy korupce. Nelze zastírat fakt, že se jednotlivé komunistické režimy svým fungováním (a často i konkrétní podobou institucí) vzájemně lišily, ale lze vysledovat dva zásadní institucionální faktory, které vytvářely spojenci mezi jednotlivými existujícími režimy. První z těchto strukturálních charakteristik byl systém nadvlády, v němž vládnoucí skupina odvozovala svoji legitimitu od revolučních principů, mýtu avantgardy (Staniszki 1989) a přesvědčení, že pouze ona dokáže rozpoznat pravé potřeby spo-

lečnosti, na kterých založila utopickou vizi budoucnosti (Karklins 2005). V takto pojatém systému nadvlády platily především tři principy (Staniszskis 1989, 561) – vedení odmítalo jakoukoliv kontrolu sebe sama, využívalo právo jako nástroj běžné politiky (například formou vykonstruovaných procesů majících zbavit komunistickou stranu možné opozice) a odmítalo dělení moci v pojetí Charlese Montesquieuho či dalších klasiků dělby státní moci⁵ a legalitu chápalo výrazně odlišně od pojetí legality v moderních demokratických společnostech – jako legální bylo bráno takové nařízení, které vydal státní orgán, jenž byl zmocněn takové nařízení vydat. Vzhledem k nadřazenosti stranických orgánů nad státními institucemi šlo de facto o rozhodnutí příslušné stranické jednotky. Byl tedy přijat princip vedoucí úlohy komunistické strany, která stála nad státními formálními institucemi, které byly podřízeny stranickým rozhodnutím. Politická aréna (srov. Linz a Stepan 1996) tak převážila a začala určovat funkci a podobu vzájemné interakce ostatních arén (tedy administrativní, společenské, ekonomické a právní). Stát bylo možné považovat za nástroj uplatňování vedoucí úlohy komunistické strany. Dodejme, že tento první strukturální institucionální rys, tedy systém vedoucí úlohy komunistické strany, patří pro pochopení korupce v komunistických režimech mezi zcela zásadní předpoklady. S touto charakteristikou souvisí ještě jeden jev, který je pro komunistické režimy typický. Je jím hierarchie sociálních pozic a příslušnost k nomenklatuře určovaná sociálním a kulturním kapitálem jedinců (Bourdieu 1977 nebo 1986; také Szelenyi a Treiman 1991, 378). Znalost fungování nomenklatury, která byla sama o sobě doplněna korupčními a klientelistickými praktikami (Marada 2003), patří sama o sobě k důležitým aspektům pochopení korupce (pro příklad Československa viz Cviklová 2008 nebo Naxera 2013 a 2014). Druhým charakteristickým rysem byl socialistický systém produkce založený na kolektivním vlastnictví (především) výrobních prostředků a z toho plynoucí strukturální absence celé řady ekonomických mechanismů, zejména kapitalistických trhů, a tím pádem trhu jako takového (Staniszskis 1989, 262–263). S tímto bodem souvisí i silné redistribuční a formálně rovnostářské principy obsažené v komunistických režimech. Princip kolektivního vlastnictví⁶ je spojený s korupčními příležitostmi zejména tím, že vytváří velice široký veřejný prostor, ve kterém může díky výše zmíněnému státnímu monopolu v propojení s monopolem ekonomickým a navíc (v souvislosti s prvně představeným charakteristickým rysem) s téměř úplným vyloučením kontroly ze strany veřejnosti probíhat značné množství korupčních transakcí. Zejména spojení monopolu s nedostatkem dohledu a neodpovědností vůči veřejnosti je spojením, které je pro nárůst korupčních aktivit velice příznivé (Karklins 2002, 23).

⁵Dělba moci byla zdánlivě zachována, ale ne reálně vykonávána.

⁶Ale je třeba podotknout, že ekonomický model nevypadal ve všech komunistických režimech stejně. Nelze v tomto ohledu nezmínit například Polsko, ve kterém zůstalo i v průběhu existence komunistického režimu mnoho drobných provozů a živností stejně jako část zemědělství v soukromém vlastnictví (viz např. Balík a Kubát 2012, 167–170; Kubát 2006). Tyto odlišnosti se projeví i v míře korupčních možností. V komunistických režimech, ve kterých nebyl veškerý obchod a služby ve státních rukou, nemůžeme v situaci, kdy soukromník (ať již zelinář, řezník či kdokoli jiný – důležitým bodem je, že nedisponuje veřejným majetkem, ale vystupuje jako osoba soukromá) přenechávat svým známým nedostatkové zboží (které je soukromé, tedy jeho, nikoli státní či kolektivní), které případně smění i za protislužbu, o tomto stavu hovořit jako o korupci či klientelismu.

3. KORUPCE V KOMUNISTICKÉM REŽIMU NA PŘÍKLADU ČESKOSLOVENSKA

Po představení podmínek, ve kterých tato korupce probíhala a kterými byla umožněna a podpořena, se můžeme podívat na to, jakých podob korupční výměna v rámci komunismu nabývala.

V komunistických režimech bylo možné nalézt mnoho typů korupčního jednání. Drobné úplatky nebo osobní známosti byly motivovány snahou být upřednostněn ve frontě na maso, při snaze získat přednostní ošetření, být přijat na vysokou školu nebo obecně při snaze získat jakýkoliv produkt nebo službu, která byla nedostatková (Uslaner 2008, 11). Tato drobná korupce ovšem nebyla jedinou korupcí v komunistických režimech. Kromě takových drobných úplatků bylo možné setkat se v komunistických režimech s formami korupce či klientelismu ve vyšších patrech byrokratického aparátu. Častým jevem bylo například zneužívání a neoprávněné využívání státního majetku, úmyslné neplnění povinností (velice často docházelo ke korupci při kontrole plnění pětiletých plánů), v některých komunistických zemích (často v těch, které bylo možné přiřadit k výše zmíněnému typu patrimonialních režimů) silně přítomný nepotismus (srov. Možný 2009) a mnoho dalšího.

Platí, že se problémy s korupcí postupně v průběhu vývoje komunistických režimů zvěšovaly (Kaplan 1997) a v jeho závěrečné fázi, tedy v 80. letech, byly systémy korupcí již výrazně prorostlé (Možný 2009).⁷ Korupční praktiky opanovaly většinu socialistické byrokracie. Nejen v Sovětském svazu, který bývá v souvislosti s tímto tématem často spojován, fungovaly silné korupční sítě založené na patronských vztazích, jejichž jediným cílem bylo využívat režim ve vlastní prospěch (např. Jowitt 1983; také Holmes 1993). Takové sítě bychom mohli nalézt ve všech komunistických zemích, Československo nevyjímaje (Možný 2009; také Frič 2008).

Podívejme se nyní již na konkrétní vzorce fungování korupčních transakcí v komunistickém Československu a zejména na to, jakým způsobem byla korupce ovlivněna výše zmíněnými institucionálními a kulturními předpoklady (Sandholtz a Taagepera 2005).

Vzhledem ke státnímu/kolektivnímu vlastnictví veškerých podniků je sice nebylo možné převést do de iure posvěceného vlastnictví soukromého, nicméně bylo poměrně dobře možné z těchto zdrojů produkovat soukromý zisk, který byl velice často předmětem korupce. Takový zisk bylo možné kumulovat, nicméně vzhledem ke způsobu fungování režimu jej nebylo možné investovat (Možný 2009, 42). Takovým ziskovým podnikem se mohla stát benzinová pumpa, řeznická prodejna, hospoda nebo autoservis – i když nebylo možné získat je do soukromého vlastnictví, bylo možné ovládnout je jiným způsobem – například dosazením příbuzného do pozice vedoucího některého z těchto provozů. Klientelismus a nepotismus v procesu obsazování takových pozic byly všudypřítomné. Ivo Možný (2009, 42) spojuje tento způsob „podnikání“ právě s rodinnými sítěmi, nicméně v mnoha případech šlo i o sítě tvořené na základě blízkých osobních známostí (Marada 2003; Frič 2008). Podniky mohly následně fungovat jako ekonomická základna rodinné či přátelské sítě – kromě zisků a ztrát, které z provozu daného podniku plynuly státu jakožto jeho oficiálnímu vlastníkovi, existovaly i další zisky, které byly vyvedeny

⁷Korupční vzorce, které jsou charakterizovány v tomto textu, odpovídají spíše pozdějším fázím existence komunistického režimu, nikoli jeho úplným počátkům.

de facto do soukromého vlastnění. Tyto zisky mohou být, ostatně jak je tomu u korupce běžné i v jiných kontextech – peněžní/přímé a nepeněžní/nepřímé. Mezi druhou z těchto skupin patřily výhody plynoucí z možnosti poskytnout službu či protislužbu, dát přednost v pořadí, obstarat nedostatkové zboží atd. Peněžní zisky byly generovány nejrůznějšími podobami šizení, rozkrádání, předražování či přímého úplatku (Možný 2009, 43). Tyto projevy splňují veškeré definiční znaky korupce (Holmes 1997 nebo 2003) – souvisejí s veřejným postavením těchto jedinců, které je dáno skutečností, že byli zaměstnanci státem vlastněného a provozovaného sektoru, přináší přímé nebo nepřímé obohacení a překračují normy dané společnosti – nejen že to bylo právě úplatkářství, šizení a rozkrádání na této nízké úrovni, které bylo jako údajně nejrozšířenější a nejnebezpečnější druh korupce alespoň deklaratorně s velkou pravidelností kritizováno ze strany představitelů režimu (srov. Kmeť 2011), poskytování a přijímání úplatku bylo zároveň jako trestný čin zmíněno v trestním zákoně z roku 1950, v jehož rámci byly tyto přečiny zařazeny do části Činy proti pořádku ve věcech veřejných. Kromě trestnosti poskytnutí či přijetí úplatku bylo trestné i korupční jednání nenesoucí okamžitý finanční zisk, ale spíše využití vlivu dané osoby. V trestním zákoně z roku 1961 doznaly pasáže věnující se úplatkářství pouze kosmetických změn – například přechíslování paragrafů –, podstata však zůstala zachována.⁸

V souvislosti s takto pojatým „podnikáním“ Ivo Možný (2009, 44) trefně poznamenává, že jedinci a celé sítě „*odebírají čistý zisk, veškerou režií nese stát. I ztráty. A chudne. Platí otop, elektřinu i nájem, rodiny podnikají. A bohatnou*“. Podniky, které jsou v socialistickém vlastnictví, by dle logiky věci měly být „vlastnictvím všech“, zároveň však nejsou vlastnictvím „nikoho“. Z ekonomického hlediska jsou však de facto ve vlastnictví těch, kteří s nimi disponují. Tato dispozice se v podmínkách socialismu rovnala faktickému vlastnění, byť nekontrolovanému, nelegitimnímu (Albakin dle Možný 2009, 44–45) a nelegálnímu. Takto vzniklé faktické vlastnické právo se poté může stát tržní hodnotou a předmětem další směny, například v rámci nomenklaturního systému a dosazování do správných pozic. V tomto ohledu stav připomínal patrimonialní situaci a způsob získávání úřadů v rámci středověku a raného novověku (srov. Scott 1972; Keller 2013).

Korupce byla v komunistickém Československu všudypřítomná a tolerovaná do té míry, do jaké neohrožovala mocenský monopol komunistické strany. Projevoval se tak zcela jasně její extrémně systémový charakter. V rámci režimu uzavřela byrokracie a institucionalizovaná korupce jakýsi „*sňatek z rozumu*“ (Kabele 1999, 215). Institucionalizace dosáhla v rámci komunistického Československa podoby monopolizace a (vzhledem k institucionálnímu nastavení režimu) de facto i etatizace (Frič a Kabele 1999, 31). Korupce nemohla být vymýcena, proto začala být využívána ze strany byrokracie a stranického aparátu k nenásilnému zajišťování vlastní mocenské dominance a ekonomických a statusových zisků. K upevnění postavení strany sloužila korupce ještě jedním způsobem – za časté přehlížení a umožňování této drobné korupce se platilo především loajalitou vůči straně (Kabele 1999, 215). Skutečnost, že korupční monopol, respektive dohled nad systémovou korupcí držela strana a její představitelé, měla některé dlouhodobé následky

⁸K právní úpravě postihování zejména neoprávněného obohacování včetně úplatkářství srov. KSC (1983, 23–27).

– korupce nemohla bujet neomezeně, navíc finanční objem většiny korupčních transakcí byl ve srovnání s obdobím po pádu komunismu poměrně nepatrný (což vyplývá z možností daných v té době existující ekonomickou a politickou strukturou), na druhou stranu ale tato finančně „skromná“ korupce prorostla celou stranickou hierarchií od nejnižších úrovní až po nejvyšší vedení – prorostla stranu a tím i společnost. Vstup do strany a získání správného sociálního/politického kapitálu tak mohly být lákadlem s vidinou účasti na korupčním monopolu (Kabele 1999, 219–220).

Korupce v komunistickém režimu, ačkoliv jednotlivé transakce nedosahovaly závratných hodnot, nepředstavuje běžnou funkční korupci, ve které by chtěl občan úplatkem urychlit či mírně pozměnit úřední rozhodnutí či nahodile sehnat nedostatkové zboží. Korupce v období reálného socialismu opanovala celá odvětví ekonomiky, dodavatelsko-odběratelské vztahy fungovaly na bázi černých fondů a na „profesionálních úplatkářích“, tedy nákupcích (Frič a Kabele 1999, 31–32). Tato ze strany státu (respektive komunistické strany) centralizovaná korupce byla pro představitele režimu svým způsobem i výhodná a režim s ní jaksi „počítal“ (což opět zvyrazňuje systémový charakter korupce) – platy vedoucích a zaměstnanců nejrůznějších provozů byly směšně nízké i díky tomu, že se všeobecně vědělo, že berou úplatky. Korupce se stala až nezbytnou podmínkou fungování státní správy a celého režimu⁹ – proto můžeme jednoznačně hovořit o korupci systémové (Frič a Kabele 1999, 32).

Mnoho jedinců i celých rodinných či přátelských sítí dosáhlo pomocí výše popsané formy „podnikání“ poměrně slušného ekonomického zajištění a dokázali tak v režimu a nastavených podmínkách ekonomiky fungovat a prosperovat. A netýkalo se to jen jedinců, kteří se tohoto podnikání účastnili přímo (například jako vedoucí jednotlivých provozů), ale i těch, kteří „podnikali s tímto podnikáním“ (Možný 2009, 44), tedy těch, kteří této ekonomické činnosti poskytovali v rámci monopolu (Frič a Kabele 1999) krytí a ochranu před zákonem a dohledem z vyšších míst, schvalovali příslušná jmenování v rámci nomenklatury, dodávali informace či přeměrovali nedostatkové zdroje ve prospěch podnikajících sítí – objevovaly se tedy znaky, které jsme zmínili výše v souvislosti se systémovou podobou korupce (srov. Langr 2014; Caiden a Caiden 1977). Vznikaly tak celé široké sítě operující uvnitř systému a sdružující mnoho jednotlivců a dalších sítí vykonávajících velice široké spektrum činností, které jednotlivým článkům tohoto řetězu přinášely přímý či nepřímý zisk. V komunistickém režimu se rozvinulo to, co bychom mohli označit jako kulturu korupce (Oltenu 2011; Langr 2014), respektive jako rozsáhlé rozšíření korupčních norem a jimi budovaného korupčního klimatu (Frič 1999).

Problémem, který vyplýval z centrálně řízeného modelu státem vlastněné a provozované ekonomiky, nebyl ani tak nedostatek peněz (ostatně celá ekonomika nebyla monetární a založená na ukazatelích jako HDP, ale na produkci a plnění plánů produkce), ale spíše nedostatek zboží, který byl jednou z hlavních příčin

⁹Odbočíme-li na chvíli z komunistického Československa, můžeme v rámci etatizace korupce zmínit Sovětský svaz, ve kterém dosáhla etatizace vrcholu. V mnoha sovětských republikách bylo například zcela běžné to, že se vytvářely úřady skýtající svému držiteli mnoho korupčních příležitostí a z nich plynoucích zisků – tyto úřady se držitelům „prodávaly“ a cena se určovala podle předpokládaných korupčních příležitostí z nich plynoucích (Clark 1993). Tato situace nápadně připomíná příklad Francie v 16. století (srov. Keller 2013).

rozbujení spotřebitelské korupce (Kabele 1999, 218). Korupce a klientelismus související s nedostatkem spotřebního zboží se projevy v podobě tří specifických rovin distribuce tohoto zboží (Možný 2009, 65–66). První rovina, respektive první kolo přerozdělení zboží proběhlo ještě před příchodem zboží do prodeje. Na úrovni přímých kontaktů na výrobce (případně dovozce) si nejvíce nedostatkové zboží rozdělili členové rodin příslušníků nomenklatury a příslušných stranických orgánů – v tomto kole přerozdělování se tak vyplatilo znát se například s krajským stranickým referentem pro obchod, který mohl ze své pozice ledacos zajistit. Zbylé zboží bylo odesláno do prodejen, kde před jeho nabídkou zákazníkovi proběhlo druhé kolo přerozdělení – nejprve vedoucí aparátů skladů a distribučních sítí a po nich pracovníci obchodu se svými rodinami uplatnili možnost vybrat si ještě před tím, než se otevře prodejna (Možný 2009, 65). Takto získané „podpultové“ zboží nesloužilo pouze k vlastní spotřebě, ale velice často bylo předmětem dalšího prodeje či výměny za jiné nedostatkové zboží v rámci rodinné či přátelské sítě. V rámci těchto dvou kol rozdělování bylo tedy důležitým faktorem to, do jakých neformálních sítí konkrétní jedinci náleželi (Frič 2008, 305). Co se nerozebralo na této úrovni, bylo poskytnuto zákazníkům v rámci oficiálního prodeje – tato úroveň již byla jediná, kde známosti a klientelistické vztahy či úplatky nehrály roli a zákazníci byli postaveni jako navzájem rovní. I když výroba s postupem času neklesala (spíše naopak), stávalo se, že na tuto oficiální úroveň se dostávalo čím dál méně zboží – problémem, kterého si bylo obyvatelstvo dobře vědomo, tedy nebyl nedostatek financí či zboží, ale nemožnost jej sehnat, jelikož k jeho zisku nepostačovaly peníze, byly třeba známosti a konexe, tedy sociální kapitál (Bourdieu 1977). Nejúčinnějším „protikorupčním opatřením“ využívaným stranou a jejími představiteli byla tedy omezená role peněz v rámci organizace hospodářského i veřejného života a žárlivě strážžený korupční monopol strany pojištěný složitým systémem dohledu, jmenování do funkcí atd. (Kabele 1999, 218).

Již jsme zmínili principy archaické ekonomiky (Polanyi 2001), v jejímž rámci není důležitá peněžní výměna, ale spíše dary a také protislužby – principy archaické ekonomiky nemusí být omezeny pouze na trh se zbožím, může být stejně dobře využitelná například v rámci trhu práce (Možný 2009, 70). Obdobné principy „výměny darů“ a „výměny úsluh“ můžeme nalézt v rámci komunistického režimu, a to ve značné míře. Pomoc při umístění dcery na lukrativní pozici v rámci podniku, který řídil rodinný známý, nemusela být odměněna finančně či jinak hmotně, ale třeba až s odstupem několika let formou protislužby – například pomocí dostat ředitelova syna na konkrétní školu. Vedle přímého zisku z tohoto způsobu jednání plyne ještě zisk nepřímý – symbolický –, jelikož stvrzuje postavení zúčastněných jedinců a pomáhá reprodukovat vztahy dominance v rámci ekonomiky, ve které peníze z nejrůznějších důvodů nehrají takovou roli (Možný 2009, 72–73). Jako zásadní pro fungování v rámci komunistické hierarchie a neformálních sítí se tedy ukazuje symbolický kapitál (Bourdieu 1977). V jistém ohledu tak korupce a klientelismus v komunistickém režimu připomínaly praktiky, které byly běžné v rámci před-moderní správy (srov. Keller 2010 nebo 2013).

Až doposud jsme se věnovali spíše korupci, kterou můžeme označit za korupci spotřebitelskou, tedy takové, jež se odehrává na nižších příčkách mocenské hierarchie. Korupční mechanismy byly silně přítomné ale i v patrech mnohem

vyšších. Podívejme se na jedince, kteří byli schopni uplatnit dispoziční právo na té úrovni ekonomiky, která se po pádu komunismu stala předmětem velké privatizace. Tito jedinci měli výhradní (byť kolektivní) dispoziční pravomoc nad ohromným státním majetkem. Důležitým znakem této vrstvy jedinců byla příslušnost k nomenklaturnímu systému, zejména jeho užší formě (Cviklová 2008). Významným rysem této skupiny „vlastníků“ byla možnost využít státní a stranický aparát včetně prostředků donucení v případech, že by někdo chtěl jejich pravomoci nad majetkem ignorovat či dokonce zpochybnit (Možný 2009, 78). Ze správy tohoto státního majetku plynulo manažerům podniků značné bohatství finanční i symbolické, nicméně finanční zisky byly vzhledem ke státně vlastněnému majetku a zvláštnímu mixu archaické a moderní (tedy peněžní) ekonomiky více méně tabuizovány – jedinci, kteří disponovali značnými neoficiálními zisky plynoucími ze zneužívání svého postavení, je nemohli legalizovat a veřejně vystavovat na odív. Jejich oficiální příjem totiž nebyl nikterak závatný – například v roce 1979 byl nejvyšší oficiální příjem v Československu pouze dva a půl krát vyšší než příjem nejnižší (Holý 2010, 160).

Neviditelná a pod povrchem probíhající *de facto* privatizace velkých podniků (již jsme si řekli, že držení dispozičního práva rovnalo se v podmínkách komunistického režimu více méně vlastnění daného provozu) byla do značné míry ještě úspěšnější než u podniků drobných. Důvodem bylo hlavně to, že se tohoto procesu účastnila nepříliš rozsáhlá a uzavřená skupina náležející k užší nomenklatuře – pohledem zvenčí bylo její prostředí značně nepřehledné a neprůhlednější než drobné podnikání přicházející do bezprostředního kontaktu s koncovým spotřebitelem. Ivo Možný (2009, 97) pro to nalézá dva hlavní důvody. Prvním je dominantně bezpečnější ekonomika (podniky šlo získat, respektive ztratit, nicméně nikoli koupit či prodat), druhým pak díky institucionálnímu nastavení a sociální hierarchii ztělesněné nomenklaturou výlučné a až „nedotknutelné“ postavení příslušníků vyšších nomenklaturních úrovní, jejichž prostředí bylo navíc zcela neprůhledné.

Velice cenným příkladem fungování korupce na vyšší úrovni a v rámci vyšší nomenklaturní pozice v komunistickém Československu byla tzv. aféra Babinský. Quentin Reed (1999, 139) ji označuje za jedinou aféru, která v Československu vyústila v trestní stíhání a zatčení, reálně však bylo takových případů více, i když třeba ne na nejvyšších nomenklaturních postech (srov. Kmeť 2011). Stanislav Babinský se do vyšších pater komunistické elity dostal díky úspěchům v předchozích zaměstnáních, mimo jiné i díky svým úspěchům při řízení podniku vyrábějícího nábytek (Luknár 1990). Poté působil jako obchodní ředitel v průmyslovém kombinátu (respektive v Okresním průmyslovém podniku) v Trstené a roku 1984 byl zatčen a v roce 1986 odsouzen za rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a další trestné činy na téměř patnáct let vězení, obviněno bylo i několik desítek dalších lidí. Jeden z obviněných v průběhu přelíčení demonstroval funkčnost korupce v rámci centrálně řízeného a plánovaného hospodářství – dle tohoto svědectví měl Babinský během jednoho roku zařídít pro podnik věci, na které by jinak musel čekat mnoho let (podnik postavil několik budov, získal množství nákladních vozů či začal stavět obchodní dům), to vše díky Babinského „konexím“, tedy díky využívání korupce a klientelismu (Reed 1999, 139). Konexe a vazby na

okresní stranické funkcionáře patřily k nejdůležitějším aspektům celého korupčního prostředí – tito jedinci měli totiž možnost ochránit podnik před stížnostmi a kontrolami, které mohly jej a jeho představitele poškodit. Vedle toho udržoval i síť vztahů s vyššími stranickými představiteli, což mu umožnilo získat páku na nižší příslušníky komunistické nomenklatury – vliv těchto sítí přátelství podíral navíc nátlakem a chováním, díky kterému získal přezdívkou král Oravy. Kromě udržování vztahů, které ochránily Babinského „podnikání“, se podle soudu dopouštěl běžně řady dalších ilegálních aktivit – uplácení lidí nedostatkovým zbožím, využíváním zdrojů podniku pro vlastní účely (večírky a hony) atd. Kromě zisku finančního byl v tomto případě patrný především zisk nepřímý – posílení sociálního a symbolického kapitálu Babinského. Tento zisk mohl být v daném kontextu ještě přínosnější než zisk finanční. Výše zmiňované svědectví ukazuje nejen na funkčnost, ale i na to, že aktéři jev považovali nejen za omluvitelný, ale dokonce za přínosný a pozitivní a v neposlední řadě také za běžný. Příhodná je v tomto ohledu soudní obhajoba dalšího za zpronevěru souzeného ředitele. Šlo o ředitele košických Hutních staveb, který si měl dle soudu z podnikových peněz zařídít soukromou rekreační chatu. U soudu se hájil tím, že „*to predsia robia všetci riaditelia od Ašu po Čiernu nad Tisou*“ (cit. dle Kmeť 2001, 277). Podobné praktiky bychom našli na mnoha úrovních a v rámci různé velikých podniků. Mezi takovou praxi patřily kupříkladu situace, kdy předseda JZD nechal vyplatit z družstevních prostředků vedoucímu dopravy národního podniku jistý obnos výměnou za to, že zajistil smlouvu na využití dopravních prostředků daného JZD v národním podniku v době, kdy nevrcholily hospodářské práce, čímž si JZD zlepšilo hospodářské výsledky. Stejně tak se objevovaly případy, kdy předseda JZD (či jiné organizace) vytvořil prostřednictvím fingovaných výplatních listin černý fond, ze kterého čerpal různé částky, včetně částek určených na úplatky v souvislosti s obstaráváním materiálu a služeb pro JZD, přičemž motivací byla většinou snaha o přednostní vyřízení požadavku. Ve světle právních norem platících v komunistickém Československu šlo o jednání jasně nezákonné (Rozehnal 1999, 61).

Postupem času, kdy velká část komunistického establishmentu začala sledovat do velké míry zejména maximalizaci vlastních zisků, začalo vycházet najevo, že archaický ekonomický systém s tabuizovaným ziskem již dále není schopen plnit své základní funkce včetně reprodukce vztahů dominance. To bylo důvodem skutečnosti, že se uvnitř vládnoucí třídy začala rozšiřovat skupina těch jedinců, kteří se začali dožadovat zásadní strukturální změny režimu (Možný 2009, 100). Jinými slovy – čím více celým systémem postupovala snaha maximalizovat vlastní zisk, začal stoupat význam hromadění kapitálu ve finanční podobě. V určitém bodě se stal socialismus pro hromadění majetku nepřekonatelnou překážkou a v určitý čas se pro mnoho představitelů režimu stala tato překážka důležitější než výhody, které toto uzavřené nomenklaturní skupině komunistický režim přinášel (Reed 1999; také Hankiss 1991).

4. VNÍMÁNÍ KORUPCE A JEJÍ PREZENTACE ELITAMI V KOMUNISTICKÉM ČESKO-SLOVENSKU

Téma korupce nehrálo pro režim zprvu význačnější úlohu – hlavními tématy bylo budování nové socialistické společnosti, plnění hospodářských plánů atd. Při tom však nechybělo zdůrazňování hodnot nového socialistického člověka. O korupci, klientelismu a zneužívání funkcí se zpočátku v oficiálním stranickém diskurzu příliš nehovořilo. Ačkoliv, jak jsme si ukázali, tyto jevy byly nedílnou součástí společnosti včetně stranických členů a funkcionářů, v oficiálních stanoviscích vedení strany byly interpretovány jako přežitky kapitalistické společnosti a maloměstácké mentality (KSČ 1983, 5).

V průběhu 50. let se však problematika korupce v rámci stranických jednání začala objevovat, například v souvislosti se soukromým využíváním státních provozů a rozkrádáním majetku (Kaplan 2002, 19). Na přelomu 50. a 60. let se vyšetřováním korupce začala také v rozsáhlejší míře zabývat policie. Ve větší míře se téma korupce ale začalo ve stranických usneseních a proslovech objevovat až od začátku 70. let a od této doby se stalo nedílnou součástí velkého množství stranických dokumentů, často však pouze v obecné či deklaratorní rovině, v podobě konstatování, že je nutné proti takovým jevům bojovat. Součástí většiny těchto apelů bylo konstatování, že korupce je jev neslučitelný se socialistickou morálkou. V proslovech se však postupem času začala objevovat i konstatování, že se na těchto jevech podílejí taktéž členové strany (Kmeť 2011, 271). Velice ostře byla ve stranických postojích zdůrazňována potřeba vypořádat se s korupcí související se zahraničním obchodem – tedy úplatky západních firem ředitelům a jejich náměstkům z československých podniků, kteří měli jako protislužbu zajistit jednodušší prosazení západních podniků v Československu. Vedení strany dále v oficiálních postojích přiznávalo, že si je vědomo spotřebitelské korupce spojené s nedostatkem zboží a s problémy se zásobováním – toto přímo konstatoval na jednom ze zasedání ÚV KSČ v roce 1980 Vasil Biľak (Kmeť 2011, 274).

V roce 1983 byl na nejvyšší stranické úrovni přijat vnitrostranický dokument vyjadřující nutnost bojovat proti korupci a zneužívání postavení (viz KSČ 1983). Komunistické vedení v dokumentu připouštělo, že korupce a vzájemné protislužby překračující zákoný rámec prostupují celou společností a že jsou mnoha „nemorálními“ jedinci považovány za samozřejmost (KSČ 1983, 5). V Dopise se konstatuje, že ze strany části společnosti dochází k „narušování principů marxismu-leninismu“, které se projevuje mimo jiné neoprávněným obohacováním vyplývajícím z nezákonného jednání některých lidí, přičemž explicitně jsou zmíněni vedoucí pracovníci. „*Neoprávněně získávání majetku nebo jiného osobního prospěchu má negativní politické dopady na myšlení a jednání lidí. Tak tomu je zejména v případech, kdy majetek některých občanů, způsob jejich života je v zjevném nepoměru s jejich oprávněnými příjmy a majetkovými možnostmi. Zvláště závažné je to v případech, kdy takto jednájí někteří vedoucí pracovníci v odpovědných funkcích*“ (KSČ 1983, 4). Toto stranické prohlášení koresponduje s rozparem, který existoval mezi oficiálními a reálnými příjmy některých jedinců zastávajících výhodné pozice, z čehož pro ně plynulo výrazné omezení – i pokud penězi disponovali, bylo neakceptovatelné tyto zisky veřejně manifestovat, jelikož bylo zřejmé, že vzhledem k pozici

daných jedinců musí být ilegální (Možný 2009). Mezi praktiky, které Předsednictvo ÚV KSČ nejvíce kritizovalo jako praktiky zcela neslučitelné se socialistickou zákonností, disciplínou a morálkou, patřilo rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, zneužívání majetku v socialistickém vlastnictví k poskytování darů, pozornosti a výhod s cílem získat pro sebe v protislužbě výhodu, zneužívání veřejných zdrojů pro vlastní zisky (například využívání podnikového nákladního auta pro vlastní výdělečnou činnost), dále úplatkářství, ale také přednostní prodej nedostatkových druhů zboží a přednostní poskytování služeb za poskytnutí úplatku či protislužby atd. (KSČ 1983, 4–5). K přednostnímu prodeji zboží, který jsme podrobně zmínili již výše, stranické vedení ještě poznamenalo, že „nedostatek žádaného zboží a služeb je často vyvolán uměle s cílem získat vlastní prospěch těch, kteří prodej a služby poskytují“ (KSČ 1983, 5). Zdůrazněna je potřeba přísného postihování takovýchto jevů společně s prevencí spojenou zejména s kádrovou prací, přičemž kádrová rozhodnutí nesmí být „ovlivňována přátelskými či příbuzenskými vztahy“ (KSČ 1983, 8). Stranické vedení tedy kromě kritiky korupce jako negativního jevu otevřeně kritizovalo i klientelismus a nepotismus a zároveň potvrzovalo, že si je těchto praktik a jejich rozšíření ve společnosti vědomé. Součástí Dopisu je i doporučení několika desítek kroků, které je třeba učinit, aby byly negativní jevy odporující socialistické morálce vymýceny. Většina z nich se však pohybuje na velice obecné úrovni, jako například zdůraznění potřeby „prohloubit součinnost vedení orgánů a organizací s orgány Revolučního odborového hnutí [...] při vedení pracujících k socialistickému vztahu k práci“ (KSČ 1983, 12), „zvýšit a zefektivnit činnost kontrolních orgánů na všech stupních a zkvalitnit úroveň kontrolního zjištění“ (KSČ 1983, 15) nebo „v rámci metodického řízení kontrolní činnosti a provádění periodických revizí hospodaření systematicky vést orgány vnitřní kontroly k objektivitě a úplnosti zjištění“ atd. (KSČ 1983, 20).

Přijetí Dopisu bylo součástí obdobného procesu ve všech komunistických zemích střední Evropy – v průběhu 80. let byly všude přijaty obdobné strategie, které měly ukázat odhodlání establishmentu bojovat proti korupci a vytvořit tak novou základnu legitimity jednotlivých režimů (Holmes 1993, xi a 10). Na většině poškerých dalších vrcholných stranických schůzích se poté s železnou pravidelností konstatovalo, že závěry přijaté v dokumentu se neplní a boj proti korupci nepostupuje. Téma korupce a deklarace vědomí si toho, že je ve společnosti tento problém přítomný, se objevovalo i v dalších stranických dokumentech a materiálech. Vymezení se proti korupci a apel na její potlačení tak zůstaly do velké míry v deklaratorní rovině – tomu odpovídá i nevelký počet soudem projednávaných případů korupce (Rožehnal 1999, 59), včetně některých demonstrativních, které měly ochotu bojovat proti korupci „ukázat v praxi“. Příkladem může být již zmíněná aféra Babinský (Reed 1999, 139) – Babinského činnost se nijak nevyemykala tomu, co dělala velká část ředitelů v komunistickém hospodářství, kteří však zůstali zcela nepotrestáni a chráněni silným sociálním kapitálem (srov. Možný 2009). Důvody, proč režim proti korupci reálně více nebojoval, můžeme shledat ve výše zmíněném uzavřeném sňatku režimu s korupcí (Kabele 1999) – režim si uvědomoval, že korupci, kterou sám monopolizuje, potřebuje. Velká část vrcholných stranických představitelů byla navíc do korupčních a klientelistických aktivit zapojena (srov. Možný 2009).

Zůstala tedy deklarace namísto skutečné akce. V rámci deklaratorního sdělování vědomí si závažnosti korupce a nutnosti proti ní zasáhnout ji režim zobrazoval například v rámci populární kultury. Korupce se jako vedlejší námět či téma objevovala v některých normalizačních filmech a seriálech, v nichž byla často představena jako jev, který je v rámci společnosti běžný. Namátkou můžeme zmínit drobné „úplatky“, které nosili pacienti do ordinace doktora Šafránka v jednom z dílů filmové série o básnících. Dalším námátkou vybraným zobrazením korupce je debata o úplatcích v populárním normalizačním seriálu *Rozpaky kuchaře Svato-pluka*, ve kterém v rámci jednoho z diváckých hlasování ve studiu naprostá většina přítomných konstatuje, že se s úplatkem setkala. Jako třetí příklad můžeme zmínit propagandistický seriál režiséra Evžena Sokolovského *Okres na severu*. Kromě toho, že seriál je výbornou a praktickou ukázkou fungování nomenklaturního systému, tzv. demokratického centralismu a stranické nadvlády nad správními orgány na okresní úrovni, v jednom z dílů demonstruje odhodlání okresního stranického orgánu „zúčtovat“ s ředitelem jednoho z dolů na daném okrese, který ve svůj prospěch využíval zdroje řízeného podniku. Takové zneužívání zdrojů, které bylo reálně poměrně časté a rozsáhlé, bylo ve vybraných případech trestáno exemplárně a taktéž bylo rozsáhle medializováno (viz Kmeť 2011). I když se proti zneužívání prostředků v socialistickém vlastnictví stavěl v tomto dílu vedoucí tajemník okresního výboru KSČ zásadně odmítavě jako k něčemu, co nepatří do „socialistické morálky“, v jiném dílu tohoto seriálu sám neváhal požádat o otevřenou protekci pro svého známého, přičemž tato žádost byla podpořena jeho nadřazeným postavením v rámci okresní nomenklatury.¹⁰ Tento klientelismus, který postupoval celou komunistickou byrokracií, byl velice rozšířený (Marada 2003) a byl jedním ze základních principů fungování systému. I z těchto náhodně vybraných příkladů je patrné, že komunistické vedení, které mělo dohled nad obsahem veškerých vyrobených filmů a seriálů, si bylo rozšíření korupce (jak ve formě drobného úplatkářství, tak ve formě zneužívání zdrojů ze strany vedoucích představitelů) plně vědomo a prostřednictvím seriálového odsouzení zpronevěřujícího ředitele dolu se proti tomuto jevu postavilo jako vůči něčemu, co je neslučitelné s postavením v rámci komunistické hierarchie a co je přežitkem buržoazní morálky.

Dodejme, že v médiích byl (vzhledem ke stranickému dozoru nad médii) prezentován vždy pouze oficiální pohled komunistické strany, který se často omezoval na pouhé deklaratorní odsouzení drobné korupce (Kmeť 2011). O korupci v nejvyšších patrech správy (s výjimkami typu kauza Babinský) se v médiích nehovořilo. Případ korupce ve vyšších kruzích se tedy na veřejnost dostal pouze v případech, že představitelé režimu chtěli, aby se na veřejnost dostal. Informování o kriminálních aktivitách státních představitelů se stalo běžnou záležitostí až po opuštění komunismu (Holmes 2003, 194).

¹⁰Viz citát v počátku textu.

5. KORUPČNÍ MOŽNOSTI A ILEGÁLNÍ EKONOMICKÉ AKTIVITY ČLENŮ KOMUNISTICKÉ NOMENKLATURY V ZÁVĚREČNÉ FÁZI EXISTENCE KOMUNISTICKÝCH REŽIMŮ

V závěru se krátce zastavíme u jednoho tématu, které přímo souvisí s ilegálními a korupčními možnostmi, které se členům komunistické elity otevřely v závěrečných fázích existence komunistických režimů (Možný 2009). V tomto období se mezi komunistickými elitami rozvíjely zájmy přesahující možnosti komunismu, které měly vést k legalizaci ekonomických zisků a daly vzniknout novým formám „politického kapitalismu“. Politickým kapitalismem rozumí Jadwiga Staniszkis (2006) umožnění soukromé tvorby kapitálu v rámci komunistické ekonomiky pomocí přemístění zdrojů ze státního sektoru. Cílem tohoto principu zavedeného shora bylo oslabení frustrace vládnoucí vrstvy. Princip ovšem značně urychlil ukončení komunistického způsobu výroby a organizace společnosti.

Věnujme nejprve pozornost motivacím příslušníků elit v komunistickém režimu, na základě kterých se začali orientovat na jeho změnu (Hankiss 1991). „*Nevědomky či vědomě, radikálněji či opatrně, ustaraněji či s lehčím srdcem hledali cestu k tomu, aby, při zachování všeho, co jejich rodina doposud nashromáždila, převedli to do modernějšího, ekonomicky a sociálně efektivnějšího systému*“ (Možný 2009, 105). Pro splnění tohoto cíle bylo třeba dosáhnout několika zásadních strukturálních změn. Tou nejdůležitější byla potřeba zbavit se závislosti na kapitálu sociálním či politickým a jeho výhody převést na kapitál ekonomický. Na sociálním kapitálu se totiž těžko zavádí princip dědění a vzniku mocných dynastií – i to je jeden z důvodů, proč se na změnu systému orientovaly často děti komunistických pohlavářů.¹¹ „*Sociální kapitál má proti ekonomickému kapitálu tu zásadní nevýhodu, že je kontextuálně vázán, zatím co na penězích je nejkrásnější to, že jsou kontextuálně zcela neutrální. Špinavé známosti nelze v žádné bance uložit a pak v jiném kontextu použít, špinavé peníze ano*“ (Možný 2009, 106). Druhou změnou mělo být obnovení soukromého vlastnictví pojaté jako legalizace doposud provedených zisků, které však nemohly být oficiálně demonstrovány.¹² Celý posun měl tedy být posunem

¹¹ Ivo Možný uvádí velice příhodný příklad – pokud o jednu dívku soupeřil vekslák a syn ministra, první z nich si mohl dovolit dané dívce jako svůj statusový symbol předvést západní auto. Syn ministra si nic takového dovolit nemohl – i pokud měl valuty na to, aby jej získal, nemohl tento ekonomický kapitál demonstrovat, aby výrazně nepoškodil otcův kapitál sociální/politický (Možný 2009, 107–108).

¹² Dovolme si v tomto okamžiku ještě jeden Možného (2009 77, pozn. 15) citát, který kvůli jeho příznačné ilustrativní hodnotě i přes značnou délku přebíráme v plném rozsahu: „*Už někdy v sedmdesátých letech mi jednou tím, že si celý večer stěžoval na svůj osud a nadával na režim, kazil flám hostitel, jihomoravský milionář, jenž k svatbě syna pronajal mikulovský zámeček a dal mu ušít pro tu příležitost bílý smoking, se třemi vozy v garáži nové vily, kde byl televizor i v koupelně. Když jsem se tomu bohatému muži (zaměstnáním nákupčímu STS) snažil namítat, že v žádných jiných poměrech by tolik nevydělával s monopolními cenami, bez daní, a ptal se ho, co mu vlastně chybí, konsternoval mne odpovědí, že – svoboda. Tehdy jsem mu nerozuměl, ale dnes už vím, že měl na mysli legitimitu svého statu. Měl už dost svého ambivalentního postavení, kdy na jedné straně byl vinařem s talentem přímo od pána-boha, uznávaným venkovským boháčem a úspěšným podnikatelem, a na druhé straně musel se křčit a uplácet všechny dokola, od méně úspěšných sousedů a místních PS VB po podivně známé z okresu, kraje, i šestsettrínáctka s pražským číslem stávala občas před jeho sklepem a povídalo se, že jeho víno se pije i na Hradě. Každý ho totiž mohl shodit. Veškerá jeho moc byla bez institucionální opory, jediný jeho vskutku likvidní kapitál byl kapitál symbolický. . . Většina posezení ve sklepech měla povahu rituálů, ač se tvářila jako přátelské pití vína. Náhlý pád nebyl pro něho něco nepředstavitelného.*“

od nadřazenosti sociálního/politického kapitálu ke zvětšení významu kapitálu ekonomického (srov. Bourdieu 1977 nebo 1986).

Vraťme se však k otázce politického kapitalismu, který s touto transformací souvisí. Pro politický kapitalismus je příznačné to, že se v něm výrazným způsobem projevuje využití „politické renty“ (jde o zvýhodněný přístup k informacím, půjčkám, zárukám aj., které snižují investiční riziko) a především také využívání osobních vazeb utvořených v závěrečné fázi komunismu (Staniszki 2006, 54), které přetrvaly i po jeho pádu. V závěrečné fázi komunismu se objevilo několik institucionalizačních tendencí, které předznamenávaly odklon od čisté státní ekonomiky. Objevující se šedá zóna a oprávnění k nakládání s majetkem pro členy nomenklatury (Možný 2009) ještě před opuštěním komunismu dalo vzniknout systému, který Staniszki (Staniszki 2006, 67) označuje jako socialistický merkantilismus (a v této souvislosti odkazuje k výrazným podobnostem s raným merkantilismem v pojetí Maxe Webera). Vedle oprávnění nomenklatury k nakládání se státním majetkem mezi prvky „socialistického merkantilismu“ patřila i snaha státu, aby jeho instituce jednaly jako akciové společnosti. Tento vývoj a jeho dynamika přispěly k přerodu merkantilismu do politického kapitalismu, což po pádu komunismu napomohlo přežití členů bývalé nomenklatury v ekonomicky lukrativních pozicích, i když přišli o své dřívější politicky dominantní postavení plynoucí z jejich kulturního a sociálního/politického kapitálu. Jejich ekonomický kapitál se ovšem v mnoha případech oproti závěrečné fázi komunismu znásobil (srov. Szelenyi, Szelenyi a Kovách 1995).

Politický kapitalismus prošel ve většině komunistických a následně postkomunistických zemích několika obdobnými fázemi (Staniszki 2006, 70–79). První fáze, která trvala od poloviny 80. let do roku 1989, nás bude zajímat nejvíce. Je symbolizována postupným přesunem kapitálu a prostředků ze státního sektoru do de facto soukromého vlastnictví (přičemž novými vlastníky byli v naprosté většině příkladů dosavadní členové nomenklaturní elity, zejména v jejím užším pojetí) (Cviklová 2009; srov. Možný 2009). Tento jev na příkladu Bulharska podrobně popisuje například Misha Glenny (2009) – v závěru 80. let vznikalo mnoho podniků, které vlastnili především vlivní jedinci z bulharské KGB. Tyto podniky pak profitovaly z exkluzivního přístupu ke státním podnikům. V případě Polska, kterému se Staniszki věnuje primárně, fungoval systém tak, že příslušníci nomenklatury působící na patřičných místech ustavili jakýsi apendix fungující paralelně se státním podnikem a jeden člověk byl ředitelem dvou institucí zároveň, přičemž tu druhou z nich spravoval ve svůj prospěch. Druhým procesem v rámci polského politického kapitalismu byla jistá komercializace politických a společenských institucí, které byly nově vlastněny jedincem či skupinou, nikoli státem. Tímto způsobem docházelo k rozsáhlému převodu peněz ze sektoru státního do sektoru soukromého, který začal ještě před pádem komunismu nabývat na síle (Cviklová 2009, 113). Případ Československa byl ovšem částečně odlišný. Manažeri státních podniků měli před rokem 1989 poměrně značnou moc (například směrem k určování výše výrobního plánu pro daný podnik) (Cviklová 2009, 113), ale i přes plíživou de facto privatizaci založenou na dispozičním právem, kterou jsme si ukázali výše (srov. Možný 2009), byl rozsah soukromého vlastnictví ve srovnání s dalšími komunistickými zeměmi nižší. Na rozdíl od polského přerozdělování státních zdrojů docházelo v při-

padě Československa k převodu státního majetku do soukromých rukou ve větší míře až po roce 1989 (srov. Cviklová 2009; Staniszkis 2006).

6. ZÁVĚREČNÉ POZNÁMKY

Jaké tedy byly strukturální, tedy institucionální a z nich plynoucí kulturní předpoklady rozšíření korupce v komunistických systémech? Z čeho vyplýval vznik struktur korupčních příležitostí? Odpověď na tuto otázku nacházíme v samotném institucionálním základu fungování komunistického Československa, který výrazným způsobem ovlivnil podobu společnosti a politické kultury. Za zásadní je přitom třeba považovat zejména nadvládu komunistické strany a její průnik do všech arén – nejen politické, ale i ekonomické, administrativní, společenské a právní (Linz a Stepan 1996). Začneme u sféry ekonomické. Centrálně plánované a státem vlastněné hospodářství se na rozšíření korupce podepsalo několikerým způsobem – jednak korupčními a klientelistickými příležitostmi vzniklými držením klíčových pozic v rámci distribuce nedostatkového (či zdánlivě nedostatkového) zboží, přičemž držení těchto pozic souviselo s možností vyvádět zisky do soukromého sektoru, zatímco veškeré náklady zůstaly na straně státu (Možný 2009), dále pak výlučnou stranickou pravomocí jmenovat v rámci nomenklaturního pořádku jedince do zmíněných pozic. Výsledkem bylo, že korupční praktiky byly do velké míry centralizovány a navázány na komunistickou stranu a její představitele. Jelikož strana zcela ovládala politickou arénu a kolonizovala stát, můžeme o korupci v komunistickém Československu hovořit dokonce jako o korupci v etatizované podobě (Frič a Kabele 1999). Princip nomenklatury byl doplněn o všudypřítomný klientelismus. Netýkalo se to pouze arény ekonomické, ale i arény administrativní – jmenování do pozic ve správě probíhalo vlastně stejným způsobem, jako do pozic v průmyslu nebo zemědělství, přičemž byly využívány obdobné klientelistické principy. V komunistickém Československu měly značný vliv neformální sítě, které ovládly většinu státních institucí a přetvořily je de facto na soukromé agentury sledující zájem členů těchto sítí a které díky cenzuře a celkovému nastavení režimu zůstávaly více méně utajeny (Frič 2008, 314). Viditelnější byly sítě zaměřující se na redistribuci majetku ztělesněné všudypřítomnou protekcí a familierismem (srov. Možný 2009), které byly (byť jen formálně) kritizovány stranickým vedením (viz Kmeť 2011).

Doplňme ještě arénu společenskou a právní. Již jsme si řekli, že jedním ze znaků komunistického režimu bylo využívání práva jako běžného nástroje politiky. To bylo umožněno tím, že soudy, prokuratury i policie byly beze zbytku podřízeny stranickému vedení a plnily jeho požadavky. Pokud se představitelé strany rozhodli, že korupce, které se dopustil některý z představitelů strany, nebude vyšetřována, nebyla. K tomu se přidal i důležitý princip, že čím výše ve stranické hierarchii se jedinec nalézal a čím pevnější postavení měla neformální síť, jejímž byl příslušníkem, což zvětšovalo jeho sociální i symbolický kapitál, tím bylo složitější tohoto představitele hnát k odpovědnosti. V případech, že se straničtí představitelé rozhodli korupční čin potrestat, soudnictví a další složky jim byly opět k dispozici. Často za doprovodu výrazné medializace celého problému, což mělo demonstrovat ochotu režimu korupci potlačit. Ve spojení s arénou společenskou měla korupce za následek zejména prohloubení nerovnosti v oficiálně rovnostářské společnosti,

dále také rozšíření korupčního klimatu, respektive korupčních norem, díky kterým začali obyvatelé Československa považovat korupci za běžný jev, který je nedílnou součástí jejich životů (Frič a Kabele 1999). Institucionální nastavení systému tedy dalo vzniknout rozvětvené struktuře korupčních příležitostí, které byly díky rozšíření korupčních norem běžně využívány, a z korupce se stala standardní životní strategie.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATURA

- BALÍK, Stanislav a KUBÁT, Michal (2012): *Teorie a praxe nedemokratických režimů*. Praha: Dokořán.
- BENSON, Bruce L. a BADEN, John (1985): The Political Economy of Governmental Corruption: The Logic of Underground Government. *Journal of Legal Studies*, roč. 14, č. 2, s. 391–410.
- BOURDIEU, Pierre (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOURDIEU, Pierre (1986): The Forms of Capital. In: Richardson, J. E. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, s. 15–29.
- CAIDEN, Gerald E. a CAIDEN, Naomi J. (1977): Administrative Corruption. *Public Administration Review*, roč. 37, č. 3, s. 301–309.
- CLARK, William A. (1993): Crime and Punishment in Soviet Officialdom 1965–1990. *Europe-Asian Studies*, roč. 45, č. 2, s. 259–279.
- CVIKLOVÁ, Lucie (2008): *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- CVIKLOVÁ, Lucie (2009): Konceptuální rámec tří etap politického kapitalismu podle Jadwigi Staniszkis a jeho význam pro vysvětlení rozkladu totalitních režimů. In: Budil, Ivo T. a Zíková, Tereza (eds.): *Totalitarismus 5*. Plzeň: FF ZČU, s. 112–118.
- FRIČ, Pavol (1999): Korupční klima v ČR. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 73–115.
- FRIČ, Pavol (2001): Korupce – deviantní chování, nebo sociální dezorganizace? Případ české policie. *Sociologický časopis*, roč. 37, č. 1, s. 65–72.
- FRIČ, Pavol (2008): Světlé a stinné stránky neformálních sítí v postkomunistické společnosti. *Sociologický časopis*, roč. 44, č. 2, s. 295–319.
- FRIČ, Pavol a KABELE, Jiří (1999): Korupce jako sociální fenomén. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 9–47.
- GLENNY, Misha (2009): *McMafie*. Praha: Argo a Dokořán.
- HALLON, Ludovít (2011): „Prosím Ťa drahý priateľu, keby si sa potom v ministerskej rade zasadil za to, aby sa spojenému ústavu dostalo toho, čo potrebuje.“ Korupcia a klientelizmus v politike Milana Hodžu. *Forum Historiae* 2/2011, s. 252–265.
- HANKISS, Elemer (1991): *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon.
- HAY, Colin (2002): *Political Analysis*. New York: Palgrave Macmillan.
- HOLMES, Leslie (1993): *The end of communist power: anti-corruption campaigns and legitimization crisis*. Melbourne: Melbourne University Press.

- HOLMES, Leslie (1997): Corruption and the crisis of the post-communist state. *Crime, Law & Social Change*, č. 27, s. 275–297.
- HOLMES, Leslie (2003): Political Corruption in Central and Eastern Europe. In: Bull, M. J. a Newell, J. L. (eds.): *Corruption in Contemporary Politics*. New York: Palgrave Macmillan, s. 193–206.
- HOLÝ, Ladislav (2010): *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. 2. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství.
- JOWITT, Kenneth (1983): Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime. *Soviet Studies*, roč. 35, č. 3, s. 275–297.
- KABELE, Jiří (1999): Česká byrokracie a korupce. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 211–254.
- KAPLAN, Karel (1997): *Proměny české společnosti 1948–1960. Část první*. Praha: Akademie věd ČR.
- KAPLAN, Karel (2002): *Kořeny československé reformy 1968*. Brno: Doplněk.
- KARKLINS, Rasma (2002): Typology of Post-Communist Corruption. *Problems of Post-Communism* July/August 2002, s. 22–32.
- KARKLINS, Rasma (2005): *The System Made Me Do It. Corruption In Post-Communist Societies*. Armonk a Londýn: M. E. Sharpe.
- KELLER, Jan (2010): *Sociologie organizace a byrokracie*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KELLER, Jan (2013): Kupte si svůj úřad! *Salon*, 1. srpna 2013, s. 5 a 7.
- KMEŤ, Norbert (2011): „V rozpore so socialistickou morálkou vyžadujú niektorí pracovníci rôzne úplatky za vybavovanie vecí a zabezpečovanie úloh, ktoré patria k ich povinnostiam.“ Vedenie komunistickej strany a jeho prejavy o korupcii. *Forum Historiae* 2/2011, s. 266–284.
- KPUNDEH, Sahr J. (1998): Political Will in Fighting Corruption. In: *Corruption and Integrity Improvement Initiatives in Developing Countries*. New York: United Nations Development Programme, s. 91–110.
- KUBÁT, Michal (2006): *Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století. Institucionálně politická studie*. Praha: Dokořán.
- LANGR, Ivan (2014): Systémová korupce jako empirický výzkum: případ města Liberec. *Central European Political Studies Review*, roč. 16, č. 1, s. 1–28.
- LINZ, Juan J. a STEPAN, Alfred C. (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- LUKNÁR, Miloš (1990): *Král Oravy: Kauza Babinský*. Bratislava: Práce.
- MARADA, Radim (2003): *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- MARCH, James G. a OLSEN, Johan P. (1984): New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *American Political Science Review*, roč. 78, č. 3, s. 734–749.
- MOŽNÝ, Ivo (2009): *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce. Sociologický esej*. 3. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství.
- MÜLLER, Karel B. (2012): Kmotři, dárky a moderní byrokracie: dílčí shrnutí a dvě kritické poznámky k sociálním studiím lobbingu. *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, roč. 8, č. 3, s. 81–101.
- NAXERA, Vladimír (2013): Patterns of Corruption, Clientelism, and Party Patronage in Communist and Post-Communist Societies in Central Europe. *Politics in Central Europe*, roč. 9, č. 1, s. 47–68.

- NAXERA, Vladimír (2014): Korupce a klientelismus v bývalých komunistických režimech střední a východní Evropy. *Politické vedy*, roč. 17, č. 1, s. 54–76.
- NYE, Joseph S. (1989): Corruption and Political Development. A Cost-Benefit Analysis. In: Heidenheimer, Arnold J., Johnston, Michael a LeVine, Victor T. (eds.): *Political Corruption: A Handbook*. New Brunswick: Transition Publishers, s. 963–984.
- OLTENAU, Tina (2011): Korupcia – dědictvo štátného socializmu? *Forum Historiae* 2/2011, s. 285–289.
- PHILIP, Mark (1997): Defining Political Corruption. *Political Studies*, roč. 45, č. 3, s. 436–462.
- POLANYI, Karl (2001): *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- PUTNAM, Robert (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- REED, Quentin (1999): Politická korupce v postkomunistické společnosti. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 116–158.
- SANDHOLTZ, Wayne a TAAGEPERA, Rein (2005): Corruption, Culture, and Communism. *International Review of Sociology*, roč. 15, č. 1, s. 109–131.
- SCOTT, James C. (1972): *Comparative Political Corruption*. Engelwood Cliffs: Prentice-Hall, Inc.
- SKOVAJSA, Marek (2006): *Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*. Praha: Karolinum.
- STANISZKIS, Jadwiga (1989): The Dynamics of a Breakthrough in the Socialist System: An Outline of Problems. *Soviet Studies*, roč. 41, č. 4, s. 560–573.
- STANISZKIS, Jadwiga (2006): *Postkomunismus. Zrod hádanky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- SZELÉNYI, Iván a TREIMAN, Donald J. (1991): Vývoj sociální struktury a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. *Sociologický časopis* 2/1991, s. 276–298.
- SZELÉNYI, Iván, SZELÉNYI, Szonja a KOVÁCH, Imre (1995): The making of the post-communist elite: Circulation in politics, reproduction in the economy. *Theory and Society* 24, s. 697–722.
- USLANER, Eric M. (2008): Coping and Social Capital: the Informal Sector and the Democratic Transition. In: Lewandowski, Joseph D. a Znoj, Milan (eds.): *Trust and Transitions: Social Capital in a Changing World*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, s. 3–27.
- VINCENT, Andrew (2004): *The Nature of Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- VYMĚTAL, Petr (2006): Typologie korupce. In: Dančák, Břetislav, Hloušek, Vít a Šimíček, Vojtěch (eds.): *Korupce. Projevy a potírání v České republice a Evropské unii*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, s. 13–30.

PRAMENY

- KSČ (1983): *Dopis Předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení činnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny* (Národní archiv, fond KSČ-ÚV, č.j. 1407, č. 4-brožura Dopis předs, ÚVKŠC 10.2.1983).

SUMMARY

The goal of this paper is to research the structural and cultural prerequisites for the spread of corruption in communist regimes. Communist regimes, for our purposes, can be broadly characterized by the principles of the dominance of a communist party, collective/state ownership, planned economies, and finally, dependence on its center in Moscow. These regimes created the highly suitable institutional and, consequently, cultural prerequisites for the development of corrupt clientelist relationships and ties that gradually took over the majority of state sectors under each individual regime. The aim of the text is to locate the systematic sources of corruption already contained in the actual principles of communist regimes. After introducing the theoretical and general bases of discussion, argumentation based on a neo-institutional approach will focus not only on the characteristics of systematic corruption ties and their institutionalization, but also on the contrast between the declared and realistic attempts of communist leaders and institutions to combat corruption. The approach of the elite toward corruption, especially in terms of systematic corruption, also played an unquestionable role. This theoretical argument will be introduced based on the specific example of Czechoslovakia.

What, then, were the structural, or more accurately, institutional and cultural prerequisites for the spread of corruption in communist systems? What led to the creation of corrupt opportunity structures? The answer to these questions can be found in the actual institutional basis of the operation of communist Czechoslovakia, which significantly influenced Czech society and political culture. A significant element to consider is the rule of the communist party and its penetration into all arenas of society – the political, economic, administrative, social and legal. We will begin here with the economic sphere. A centrally planned and state owned economy left its mark on the spread of corruption in various ways. Firstly, this happened thanks to corrupt and clientelist opportunities due to the creation of elite positions for distributing scarce commodities, because holding such a position meant the opportunity to make profits in the private sector while leaving all connected costs to the state. Secondly, this was due to the exclusive power of the party to nominate individuals to such positions under a set nomenclature system. This resulted in the centralization and connection of corrupt practices in the communist party and its leaders. Because the party completely ruled the political arena and colonized the state, we can perceive corruption in communist Czechoslovakia as a form of corruption in a statist form. The principle of nomenclature was then accompanied by all-present clientelism. This, however, did not deal only with the economic arena, but also the arena of the administration – nomination to positions in the state sphere took place in the same manner as with positions in industry or agriculture and used similar clientelist principles. In communist Czechoslovakia, quite a significant role was played by informal networks that ruled the majority of state institutions and de facto transformed them into private agencies. These agencies then followed the interests of the members of these networks and, thanks to censorship and the overall structure of the regime, remained more or less concealed. More visible were the networks aimed at the redistribution of property, embodied in the omnipresent nepotism and preferential treatment that were then openly criticized (albeit only formally) by the party system.

Let us add here the arenas of society and law. One of the characteristics of the communist regime was the use of law as a common tool of politics. This was allowed due to the fact that courts, public prosecution and the police were without exception subordinated to party leadership and were forced to fulfill its requests. For example, if leaders of the party decided that an act of corruption committed by one of their members would not be investigated, it was not. This was accompanied by the important principle that the higher individuals found themselves in the party's hierarchy, the stronger the position of the informal network became for them. As members of this network, this increased their social and symbolic capital, and thus the harder it was to bring this individual to accountability. In cases where party leaders made the decision to punish an act of corruption, the court system and other institutions were at their disposal. Often, this was accompanied by strong media coverage of the whole issue, which was meant to demonstrate the willingness of

the regime in combating corruption. In terms of the social sphere, one main consequence of corruption was the deepening of inequality in an officially egalitarian society. It also led to a wide-spread climate of corruption and corrupt norms, thanks to which citizens of Czechoslovakia began to perceive corruption as commonplace and even as an integral part of their lives. This institutional setting thus allowed for a multi-faceted system of corrupt opportunity to arise, which was commonly taken advantage of thanks to the expansion of corrupt norms. This ultimately led to corruption becoming a standard life strategy.